

Умовні скорочення назв джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 тт. –Т. 5 - К., 2006 – 704 с.

ЛБ - Лексикон славенороський Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. - К, Наук. думка, 1961.

МБЧ – Гізель Інокентій. Мирь съ Бгомь члвѣку или Показаніе стое, примиряющее Бгови члвѣка. – К., 1669 - 704 с.

СУМ 16 -17 - Словник української мови XVI-першої половини XVII ст.: Вип. 1-13. – Л., 1994 - 2006.

М.М. Капась-Романюк, асп.

ТИПОЛОГІЯ ОПИСОВИХ ПРЕДИКАТІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ДІЛОВІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI – XVII СТОЛІТЬ

У статті на матеріалі ділових пам'яток української мови к. XVI – XVII ст. схарактеризовано структурні моделі та семантичну специфіку описових предикатів.

The article characterizes structural models and semantic specifics of descriptive predicates that were stated in the business memorials of Ukrainian language of the XVI – VXII centuries.

У сучасній лінгвістичній літературі немає одностайної думки щодо статусу терміна «описовий предикат» (ОП) у системі мови. Так, В.М. Дерibas, А.П. Мордвілко, Л.В. Шубіна традиційно відносять ОП до фразеологізмів, а Н.О. Бойченко, В.О. Кузьменкова, О.М. Лагузова, М.М. Прокопович розглядають ці сполуки як проміжне явище між фразеологізмом і вільним словосполученням. Відповідно, відсутнє і більш-менш єдине тлумачення терміна ОП: достатньо тут покликатися на прізвища таких дослідників, як О. Есперсен¹, В.В. Виноградов², М.М. Прокопович³, Л.В. Ніколенко⁴, Л.В. Шубіна⁵, В.М. Дерibas⁶, А.М. Мухін⁷, Р.М. Гайсина⁸ та ін. А.П. Мордвілко виокремлює серед фразеологічних зворотів іменні та дієслівні фразеологічні звороти, у межах останніх – «дієслівні описові вислови»⁹. В.О. Кузьменкова услід за В.О. Белошاپковою та Канза Роже трактує їх як «описові предикати»¹⁰, Н.О. Бойченко – «стійкі дієслівні сполуки»¹¹, О.М. Лагузова називає їх (услід за П.О. Лекантом) «описовими дієслівно-іменними зворотами»¹² тощо.

У науковій літературі ці терміни вживаються здебільшого як синоніми.

Термін «описовий предикат» видається доцільним тому, що фактично передає сутність дієслівно-іменної конструкції, адже «описовий» – це такий, що «висловлює той самий зміст, але в більш розгорнутій (поширеній) формі; пояснювальний; перифрастичний»¹³. Під описовими предикатами (ОП) розуміємо одиницю «непрямої» (вторинної) номінації, яка складається з дієслівного компонента з переосмисленим первинним значенням та іменного компонента; вона семантично цілісна і виконує синтаксичну функцію простого дієслівного присудка або сполуки підмета та присудка¹⁴.

Усі названі лінгвісти досліджують ОП на матеріалі переважно сучасних мов: російської, української, германських. І лише Є.М. Лагузова аналізує «описові дієслівно-іменні звороти» в діяхронії, зокрема в історії російської мови. Дослідниця розглядає структурно-семантичну та функціональну організацію «описових дієслівно-іменних зворотів» як особливої одиниці номінації в синхронно-діяхронному аспекті; зокрема, вона аналізує зміни у сполучуваності дієслів, які втратили конкретне лексичне значення до кінця XVIII, а також наприкінці XIX – на початку XX ст. Діяхронний аспект є **актуальним** і для історії української літературної мови.

Вивчення ОП в історії української мови дозволяє з'ясувати особливості їх побудови, виокремити структурно-семантичні моделі з урахуванням специфіки їх функціонування, визначити ймовірні кореляції стійких дієслівних сполук і однослівних еквівалентів, а також виявити валентний потенціал дієслівних компонентів сполук. Дослідження динаміки цих процесів допоможе, на нашу думку, з'ясувати особливості входження ОП староукраїнської мови в сучасну українську літературну мову, а отже, сприятиме розв'язанню досі дискусійного питання про наступність між старою і новою українською літературною мовою.

Мета статті – типологічне зіставлення ОП, засвідчених у пам'ятках ділового стилю. Основне **завдання** полягає у виявленні специфіки структурних моделей та семантики описових предикатів, які є **об'єктом** дослідження.

Матеріалом дослідження є пам'ятки ділової писемності, зокрема «Актова книга Житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588)», «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року», «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.»,

«Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.», «Книга Київського підкоморського суду (1584-1644)», «Лохвицька ратушна книга II-ї половини XVII ст.». У статті зроблено спробу зіставити тексти як у територіальному (Житомирщина, Київщина, Полтавщина), так і хронологічному аспектах (кінець XVI – XVII ст.).

В аналізованих пам'ятках із погляду семантики репрезентовано ОП на позначення конкретної дії, почуттів, психічного стану та явищ духовного життя, у тому числі когнітивно-пізнавальної діяльності, мовленнєвих процесів і процедур судочинства.

В «Актовій книзі Житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588)» (АЖ а) засвідчено близько 70 ОП, які вживаються одночасно з їх однослівними відповідниками як абсолютні синоніми. Найпоширенішою структурною моделлю є поєднання дієслова (дієприслівника) з іменником у З. в. (V + N₄) без прийменника, рідше зафіксовано сполуку дієслова з іменником у З. в. з прийменником (V + (в) N₄), а також з іменниками в інших відмінках (напр., V + (до) N₂, V + (з) N₂). Найактивнішими є ОП на позначення конкретної дії (27 сполук):

- *подарок дати – даровати*: ... а за две копе, што мели *подарок дати* его мл(с)ти пну старо(с)те (АЖ а, 48) – *Волень буде(т) его мл(ст.) то(т) домъ, яко сво(и) власны(и), отъдати, предати, даровати* и ку своему пожитку *вборочати* ... (65);
- *мо(р)дѣрства чинити – мо(р)дова(ти)* у значенні ‘катувати, бити, мучити’ (186) – ... *стреляль и иншиє мо(р)дѣрства незно(с)ныє чини(л)* и шкоды немалые (101) – ... *шко(д)ливе в по(с)тели рани(л), вкругне мо(р)дова(л)*, з *ручни(ц)* *стреляючи* (51);
- *грабежо(в) починити – пограбити*: ... и и(н)шихъ *грабежо(в)* немало *починили* (84) – ... *кру(п)* и соли *побрали* и *пограби(ли)* на *три(д)цать ко(п)* *гроше(и)* *лито(в)ски(х)* (39) та ін.

Частина ОП не має однослівних відповідників: *в ниве(ч) се вбе(р)ну(л)* (43) – ‘знищив доценту, скасував’ (СЛУМ 3, 136); *до везе(н)я всади(л)* (43) – ‘ув’язнив’ (184); *ли(ч)бы вчинити* (48) – ‘порахувати’ (186); *слѣдь вывѣ(л)* – ‘вислідив’, *зо сну .. се собрали* (51) – ‘прокинулися’ тощо.

У тексті зафіксовано 26 ОП на позначення процедур судочинства, серед них: *присеги вчини(л)*(49) – ‘присягнув’;

справе(д)ливости чинити (53) – ‘судити відповідно до права’ (189); тут і далі значення окремих сполук подано за «Словником малозрозумілих слів», уміщеним у кінці кожної з аналізованих пам’яток); *созънанъе да(л)* (69) – ‘зійзнався, особисто чи письмово заявив у суді’ (189); *увяза(н)ε вчини(л)* (100) – ‘законно ввів у володіння’ (189).

Група ОП на позначення мовленнєвих процесів незначна порівняно з попередніми двома (12 сполук): *ѡповѣданє чини(л)* (50) – ‘оповідав’; *ѡтѣповѣди и похва(л)ки чинятъ* (123) – ‘наговорюють і погрожують’ (188); *переказу чини(ти)* (134) – ‘переказувати через когось погрозу’ (187) та ін.

Описові предикати на позначення почуттів, психічного стану, явищ духовного життя, у тому числі когнітивно-пізнавальної діяльності, трапляються в пам’ятці зрідка, що пояснюється її жанром: *гни(в) и васнь маючи* (45) – ‘гніваючись і ворогуючи’ (183); *ведомости не має(т)* (42) – ‘не знає’; *умы(с)ль взя(в)ши* (50) – ‘замисливши’; *пильность чиниль* (68) – ‘пильнував’ (187) тощо.

В «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року» (АЖ б) нараховується близько 40 ОП; найпоширенішою є структурна модель з іменником у 3. в. (V + N₄), рідше засвідчено сполуку дієслова з іменниками в інших відмінках (напр., V + N₅). У тексті трапляються ОП переважно на позначення конкретної дії:

- *ра(н)у задати – зранити*: ... зрадою (с) тылу ѡскочивши, *ра(н)* ки(л)ка крѣвавыхъ *зада(л)* (АЖ б, 49) – слугу мого Яна Спасо(в)ского зби(л), *зрани(л)* (53); пор. *раны задавати* – ‘ранити, чинити утиски’ (СЛУМ 10, 13);
- *стрє(л)бу пустити – по(с)трєлити*: ѡ го(р)ло хотєчи приправити густую *стрє(л)бу* на мене *пустили* (65) – коня ѡ(д)накъ *по(с)трєлили* (65);
- *кѣва(л)ты починити – кѣва(л)ти(ти)*: ро(з)маите се на(д) по(д)даными моими бє(з) погамованъя поганъску и посодо(м)ску явне па(с)твиль жоны и дєвки учтивые, по(д)даны(х) мои(х) *кѣва(л)ти(л)* ... яко бы(д)ло якео награваяючи(с) з ни(х), на(л) по улици и *кѣва(л)ты* немалые *почини(л)* ... (62); пор. *кѣвалтъ учинити* – ‘згвалтувати, погвалтувати’ (СЛУМ 7, 132) тощо.

Інші семантичні групи репрезентовано такими ОП: *чинєчи ни(л)но(ст)* (31), *зрадою ... ѡскочивши* (49) – ‘зрадивши’, *надию маючи* (64), *окрик ... учинивши* (60), *раду учини(в)ши* (107), *маю*

ведомо(ст) (67), *шповеда(н)є и репротестацыю ... доношу* (39) – ‘оповідаю і репротестую, тобто протестую на протест’ тощо.

В «Актах Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.» (АЖГУ) зафіксовано близько 70 ОП, які мають контекстуальні синоніми – теж ОП, а також однослівні відповідники. Найпоширенішою є структурна модель з іменником у 3. в. (V + N₄), менш поширеними є моделі з іменниками в інших відмінках (напр., V + N₅). Активно вживаними є ОП, що позначають конкретну дію: *учини(л) ... шкоды* (АЖГУ, 49), *сделалъ ... шкодъ* (49); *шкоды заплати(т)* (101), *шфєруючи шкоды* (112); *кгуальтъ чинити* (180); *ночьлегъ шчинити* (163); *во(л)ным учини(л)* (69) – ‘звільнив’ та ін.

ОП на позначення дій, що характеризують взаємини між людьми, а також явищ духовного життя, менш поширені порівняно з іншими трьома групами: *справе(д)ливости чинити* (75), *зраду уделатъ* (48), *пи(л)но(ст) чинить* (70), *тру(д)ност задава(ти)* (42) тощо.

ОП, які позначають мовленнєві процеси, зрідка мають у тексті однослівні відповідники: *со(з)на(н)є уделати* (69) – *созънати* (152) – ‘зізнатися’; *шповеда(н)є учинити* (76) – *шповедати* (108); не засвідчено однослівних відповідників до *шкрикъ шчинити* (165), *вы(з)на(н)є ... уделати* (49) та ін.

У групі на позначення процедур судочинства зафіксовано ОП з іменниковими компонентами - запозиченнями з польської мови і латини (за посередництвом польської мови)¹⁵; ці запозичення «засвідчують той факт, що особливо інтенсивно полонізми починають проникати у практику ведення актових книг українськими писарями з XVII ст. ... Поява полонізмів в українських текстах справ XVII ст. (особливо його другої половини) підживлювалася все частішими польськомовними записами»¹⁶. ОП засвідчено як з однослівними відповідниками, так і без них: *апєляцы(и) чинити* (101) – *апєлеватъ* (102); *присєгу учинити* (70) – *присягнути* (71); *протє(с)тацыи чинити* (183) – ‘скаржитися’; *атє(с)тацыю да(в)ати* (94) – ‘засвідчувати’; *ш(т)праву чинити* (75) – ‘виконувати зобов’язання’ тощо.

У збірнику актових документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (ДМВН) подано уривки з Житомирських актових книг 1605 р. (49 арк.), 1609 р. (51 арк.), 1649-1650 рр. (36 арк.) та Київської підкоморської книги 1643 р. (49 арк.). Матеріал названих чотирьох книг засвідчує тенденцію писарів к. XVI –

середини XVII ст. дотримуватися зразків тогочасного діловодства, так званих канцелярських штампів, які є на початку, всередині та наприкінці тексту. «Писарі використовували вирази та термінологію, характерні для канцелярського стилю та тодішнього діловодства. Однак крізь ці канцелярські штампи у тканину стандартної офіційно-ділової констатації фактів просочувалися живомовні елементи. Так, розмовна лексика фіксується в описах та реєстраціях майна, передаваного у спадщину чи пограбованого злодіями, в розповідях свідків про певні події»¹⁷. Окрім того, спостерігаємо важливу тенденцію до внесення в частину збірки, зокрема ту, що походить із середини XVII ст., окремих слів і зворотів, іноді речень, латинської мови. Такі запозичені елементи спостерігаються переважно у сфері судовій.

У ДМВН зафіксовано близько 100 ОП, із них значна кількість має однослівні відповідники; найпоширенішою є структурна модель з іменником у 3. в. (V + N₄), хоча засвідчено й моделі з іменниками в інших відмінках (напр., V + N₅, V + N₂).

Найчисельнішими є семантичні групи ОП на позначення конкретної дії та процедур судочинства:

- *грабежо(в) починити – пограбити*: Которы(х) то грабежо(в) та(к) мно(г)[о] починили (ДМВН, 32) – Само(и)ла збили и (з)ранили, взяли и пограбили воло(в) чотири, коштовали ше(ст)на(д)ца(т) копъ гроше(и) (85);
- *змо(р)дова(н)є указати – змордувати*: Та(м) же мне, во(з)ному, напре(р)ве(и) указаль па(н) Миха(и)ло Си(н)гає(в)ски(и) збите и змо(р)дова(н)є своє ... (63) – ... жону мою на (и)мя Пола(г)ю Ги(р)мано(в)ну Белоши(ц)ко(в)ну бе(з)ви(н)не, вкру(т)не а нелюто(с)твиве кие(м) зби(л), змо(р)дова(л) (55);
- *реєстръ положити – зреєстровати*: ... реєстръ тоє ревизіє(и) абы сте ве(р). вша пере(д) нами, гдремъ, положили конє(ч)но (117) – ...до ревидова(н)я кни(г) зе(м)ски(х) кие(в)ски(х) депутоваными, зреєстрова(в)ши и зревидовавши тыє книги ... (115);
- *маніфестацію заносити – манифестувати* 'протестувати': А на(д) то манифестацію заноси(л) в погине(н)є спра(в), диспозици(и), привилеє(в), вринали(в) ... (196) – ... ма(л)жо(н)ки своє(и) имєне(м)

све(д)чы(л) и манифе(с)това(л)се в тотъ способъ (189) тощо.

На позначення почуттів, психічного стану, дій, що характеризують взаємини між людьми, явищ духовного життя, а також мовленнєвих процесів засвідчено всього 20 ОП: *пи(л)но(ст)* ... *чини(л)* (26), *справе(д)ливо(с)ти* ... *чинити* (80), *взя(в)ши* ... *умысль* (91), *маючи* ... *васнь* (84) – ‘сварячись’, *страхо(м)* ... *нако(р)ми(т)* (180) – ‘налякає’, *маючи* ... *ра(н)ко(р)* и *гне(в)* (198-199) – ‘ненавидячи і гніваючись’ (307), *зостаючи товаришами* (201), *ту(р)бации* ... *не мєли* (214) – ‘не турбувалися / клопотали’ (308), *чини(л) шповєда(н)є* (29), *учини(в)ши шкры(к)* (137), *швола(н)є* ... *учинили* (64) – ‘оголосили’ (306) та ін.

У передмові до «Книги Київського підкоморського суду» (1584-1644)» (ККПС) автори зазначають, що «записам підкоморських книг Правобережної України кінця XVI – початку XVII ст. властива характерна для ранньої дипломатичної мови Великого князівства Литовського поширено-розповідна форма акта з деталізованим викладом обставини чинності», проте вже з 30-их років XVII ст. спостерігається тенденція до проникнення в мову таких книг численних латиномовних штампів, широковживаних «у суперечках і аргументації адвокатів, які оперували дефініціями польського межового права, більш деталізованого порівняно зі Статутом 1566 року. Характерно, що в судових сюжетах іншого змісту, зафіксованих у гродських і земських книгах, насиченість латинізмами менша, що ... можна пов’язати ... з рівнем детальності правової розробки тих чи інших питань у литовському праві»¹⁸. Поступово і в назвах актів усталюються латинізми, властиві тогочасній польській дипломатиці.

У ККПС зафіксовано близько 150 ОП. Найпоширенішою структурною моделлю є поєднання дієслова з іменником у 3. в. (V + N₄) без прийменника; трапляються також сполуки дієслова з іменниками в інших відмінках (напр., V + N₂ – при запереченні, V + N₆). Як і в попередніх пам’ятках, найчастіше засвідчено ОП для характеристики конкретної дії (50 сполук): *конецъ* ... *вчинити* (ККПС, 58), *ро(з)граниче(н)є* ... *чини(л)* (83) – ‘розмежував’, *то(р)гъ учинили* (104), *даючи во(л)но(ст)* (112) – ‘звільняючи’, *препєдищи не чинили* (239) – ‘не перешкоджали’ (329), *бє(з)права* ... *чинити* (243), *вариацию учиниль* (249) – ‘видозмінив, замінив’ (325), *квалъту не учиниль* (262), *уближенъя* ... *не чиню(т)* (267) – ‘не шкодять, не роблять збитків’ (330) тощо та процедур судочинства (46

ОП): *положи(л) позо(в)* (57), *угоду учинили* (71), *застанов[ε]нья ... чинити* (116) – ‘погоджувати’, *апелѧцы(и) ... допуца(ли)* (83), *постановеньє чиниль* (115), *ро(з)судок учиниль* (130) – ‘виніс судове рішення’ (329), *екзекуцы(и) не чинили* (148) – ‘не виконували судового рішення’ (326), *и(н)квизыцью чинивши* (152) – ‘розслідувавши’ (327), *постановенья ... учини(л)* (163), *встрє(н)ту ... чыни(л)* (182) – ‘доводив аргумент, що заперечує правоздатність окремих елементів судочинства’ (326), *ε(к)сьперимє(н)ть ... учиниль* (234) – ‘довів, оглядав докази’ (329), *конъди(к)тамень учиниль* (45) – ‘змовився, організував змову (проти когось)’ (327) та ін.

Частина цих ОП має однослівні відповідники у тексті:

- *границы ѡказа(т) – ѡграничити*: ... гото(в) ε(с)ми з до(во)до(м) свои(м) *границы* звечистые зстарода(в)ные **ѡ(т)чи(з)ные** и дєди(з)ные **ѡказа(т)** (59) – ... *ѡграничити* и ко(п)цы позасыпа(ти) бы(л) гото(в) (58);
- *знаки положити – ѡ(з)начити*: **ѡные** добра достатєчне *ѡграничи(ли)*, *знаки певные положи(ли)* и копчами закопали и засыпали (86) – ... *ѡ(з)начити*⟨,⟩ *ѡписати* и вымалєвати на мапъпа(х) казалъ (201);
- *дєль учинити – поделити*: ... хотєчи межы вашъмостями в тыхъ звышь менованыхъ має(т)ностя(х) моє(и) *дєль ровъны(и) учинити* и копчами **ѡ(з)начити** (103) – ... перєстали и тот(т) кгру(нт) вє(с), **ѡ** которы(и) пром.(ж)ку ними пра шла, *поделили* ... (59);
- *присєгу вчинити – присѧ(з)нути*: пере(д) комо(р)нико(м) земли Кие(в)скоє пано(м) Ивано(м) Ла(с)ко(м) *присєгу вчини(л)* (59) – ... зъ ше(ст)ма све(т)кам, которы(х) я ѡберу, са(м) сємы(и) *присѧ(з)нєть* (59);
- *ко(н)тровє(р)сѧи учинити – контровєрѧтовати* ‘сперечатися в суді, наводити альтернативні докази’ (327): а противко пно(м) тро(м) Трипо(л)скимъ ... *учинивши тые (ж) ко(н)тровє(р)сѧи* ... (120) – чере(з) умоцованого свого пна Ка(с)пера Бразинъского *контровєрѧтовали* (170);
- *протєстѧцью учинити – протє(с)товати*: ... *учиниль протєстѧцью ѡ* томъ всемъ на ни(х) в горо(дє) Киевъскомъ ... (134) – передо (м)ною проти(в)ко пно(в) Корчевски(х) *протє(с)товали* (93) та ін.

У пам'ятці представлено і групу ОП на позначення дій, що характеризують взаємини людей, почуттів, психічного стану та явищ духовного життя, у тому числі когнітивно-пізнавальної діяльності (22 сполуки): *доводы ... показа(т)* (63), *поко(и) ... вчини(ти)* (74) – ‘заспокоїти’, *ласку ... уделали* (78) – ‘змилювались’, *учинивши ... помєръкованє* (104) – ‘погодившись, помирившись’ (329), *чинячи рєтрузизию* (243) – ‘рішуче заперечуючи, опираючись’ (329), *учинивши змову* (260), *дефинитивамъ сєньтє(н)циа(м) чинити* (279) – ‘остаточно вирішити’ (333) тощо.

Мовленнєві процеси представлено в тексті такими ОП (близько 15): *рє(ч) ... ѡ(т)правова(л)* (58), *даль зна(т)* (117), *приповєда(нє) учинити* (83) – ‘примовити’, *ѡ(б)мову ... учини(ли)* (89), *в мо(в)ча(н)ю были* (151), *мове(н)є чинили* (158) та ін.

«Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.» (ЛРК) є зразком документів, який дає можливість розкрити наступність традицій ділової мови періоду до та після возз'єднання України з Росією¹⁹. Наведені в цій книзі акти «витримані в дусі стандартів українського діловодства: їх побудова, постійні формули посилань на артикули в основному збігаються з відповідними актами канцелярій – Полтави, Миргорода, Стародуба та ін. Це свідчить про те, що, незважаючи на полонізацію ділових стилів у першій половині XVII ст., традиції української актової мови були збережені і вже безпосередньо після визвольної війни міські вряду мали досить кваліфікованих писарів»²⁰. Рівень писемно-книжної підготовки останніх був неоднаковий: почерк п'яти писарів характеризується вправністю і вмільм викладом, а п'ятнадцяти інших – меншою охайністю, а також відбивають живомовну стихію. Проте навіть досвідчені писарі не відчували потреби уодноманітнювати написання актів, тому «в текстах спостєрігається величезна кількість паралелізмів, які відбивають взаємодію наслідків книжної виучки і живого мовлення писарів. Поряд із стандартними формами судові справи фіксують багатющий матеріал живого народнорозмовного мовлення. Дана книга заповнена в основному “справами поточними”, які фіксують хід судового слідства. Звідси досить повне відображення лексики і фразеології місцевої говірки»²¹.

У ЛРК зафіксовано близько 160 ОП, серед яких функціонують структурні моделі з іменником у 3. в. (V + N₄) без прийменника, рідше з прийменником (V + (в) N₄), а також з іменниками в інших

відмінках: V + N₂, V + (до) N₂, V + (за) N₂, V + N₅. У тексті засвідчено ОП на позначення:

- 1) конкретної дії (65 сполук):, *забо(й)ство вицали* (26) – ‘вбивали’, *затру(д)ненъе ... виражать* (37) – ‘ускладнювати’, *длукгу заве(л)* (37) – ‘заборгував’ (217), *прешъкоди ... чини(т)* (28), *шкоду ... попосповънивъши* (42), *ко(н)ца ... не довели* (59), *каръно(ст) давши* (86), *трудъности ... задава(т)* (116), *чинилъ проми(с)лъ* (178), *слѣду не да(л)* (31), *рату(н)ку ... дати* (77), *пане(н)ства збави(л)* (108), *в ста(н) ма(л)же(н)ъски(и) понѧ(в)ши* (37), *да(л) ... до(с)хованя* (66) – ‘сховав’, *за жону ... взялъ* (38), *небожчи(к)о(м) вчинили* (ЛРК, 18) – ‘убили’, *во(л)ни(м) ... чини(м)* (22) та ін.;
- 2) процедур судочинства (28 ОП): *ска(р(з)у) ... приклада(л)* (22), *допи(т) ... не (в)чини(л)* (24), *згodu ... вчинили* (33), *штове(д) ... поклада(л)* (47), *пода(л) ... ате(с)тацію* (95), *учинивъши ... и(н)квизицію* (135) – ‘розслідувавши’, *апелляцію мѣти* (189) тощо;
- 3) почуттів, психічного стану, дій, пов’язаних зі взаєминами людей, а також явищ духовного життя, у тому числі когнітивно-пізнавальної діяльності (25 сполук): *товариства ... не заживаль* (39) – ‘не потоваришував’, *вери донѧвъши* (44) – ‘повіривши’, *страху ... не маючи* (50) – ‘не боячись’, *завезавъши ... сумленѧ* (54) – ‘засумнівавшись’, *по(с)вару ... не вицинали* (58) – ‘не сварилися’, *справе(д)ливо(ст) ... учинили* (67), *въстиду ... нѣ маючи* (113) – ‘не соромлячись’, *мают славу* (144) – ‘славляться’ та ін.;
- 4) мовленнєвих процесів (20 ОП): *да(л) знати* (36) – ‘повідомив’, *ро(з)мову ... мѣвши* (38) – ‘розмовлявши’, *спреча(т) не важилисѧ* (48) – ‘не сперечався’, *галасы (чинишиѧ)* (82) – ‘галасуєш, кричиш’, *штове(д) чини(л)* (90), *благодареніе вчини(в)ши* (172) – ‘подякувавши’, *рѣчь презе(н)товали* (191) тощо.

Значна частина ОП ЛРК має однослівні еквіваленти:

- *росправу чинили* (18) – *ро(с)правова(л)сѧ* (20);
- *крадеж справоваль* (32) – *вкрала* (33);
- *шлюбъ бра(л)* (149) – *шлюбова(л)* (67);

- *ко(н)те(н)ту ... не дава(л)* (142) – *не ко(н)те(н)туючисе* (35) – ‘не задовольняти’ (218);
- *по(х)ва(л)ки ... чинить* (31) – *по(х)валя(т)ся* (95);
- *умы(с)лу ... не мѣль* (74) – *не мышлю* (54);
- *ѡ(т)пове(д) ... дава(л)* (142) – *ѡ(т)повѣда(л)* (166);
- *речь ... выдава(л)* (28) – *рекла* (69) та ін.

Привертає увагу нерідко вживана сполука *досы(т) чинити* ‘задовольняти’ (ККПС, 326): *досы(т) не учинивши* (АЖ а, 135), *досы(т) не учинила* (АЖ б, 47), *учиниль досы(т)* (ЛРК, 87), *досы(т) чинєчи* (ККПС, 58). «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» подає *досытьчинити* як окреме дієслово (СЛУМ 8, 179), проте препозиція прислівника щодо дієслова є аргументом на користь того, що це не одне слово, а сполука, подібна до ОП, однак у ній замість іменника вживається прислівник.

Порівняльний аналіз пам’яток ділової писемності засвідчує, що переважна більшість ОП належала до активного мовного фонду, а найбільш продуктивними були сполуки з дієслівними компонентами *чинити*, *дати*, *делати* тощо: *грабєжж(о) ... починили* (АЖ а, 84), *пови(н)ности и послуше(н)ства ... чини(т)* (АЖ а, 92), *шкоды ... чини(л)* (АЖ а, 63), *кривды ... чиниль* (АЖГУ, 163), *ѡкрикъ учинили* (ДМВН, 120), *границу ... учинили* (ККПС, 100), *переш(ь)коду ... чини(т)* (ЛРК, 75), *со(з)на(н)є даю* (АЖГУ, 68), *ра(н) ... зада(л)* (АЖ б, 49), *подарок дати* (АЖ а, 48), *бытву ... дали* (АЖ б, 64), *сделалъ ... шкодъ* (АЖГУ, 49), *со(з)на(н)є ... удела(л)* (АЖГУ, 69), *вы(з)на(н)є ... удела(л)* (АЖГУ, 49), *шкодъ ... не делалъ* (ККПС, 163), *ласку ... уделали* (ККПС, 78) та ін.

Проте окремі ОП фіксуються лише в конкретних пам’ятках: *подарок дати* (АЖ а, 48), *переказы бурити и касовати* (АЖ а, 144) – ‘перешкоджати’ (АЖ а, 184), *зо сну ... се собрали* (АЖ а, 51), *на поруку взявши* (АЖ а, 104) – ‘поручившись’, *бытву ... дали* (АЖ б, 64) – ‘побили’, *стрє(л)бу ... пустили* (АЖ б, 65), *мерътвы(м) учинили* (65), *надию маючи* (АЖ б, 64), *слухъ стратиль* (АЖГУ, 155), *ночьлезь ѣчинили* (АЖГУ, 163), *порахуно(к) учини(л)* (ДМВН, 87) – ‘розрахувався’, *ѡгни ... починивши* (ДМВН, 124) – ‘запаливши’, *нае(з)дъ ... чини(л)* (ДМВН, 135), *ѡсеротєлюю зо(с)вави(л)* (ДМВН, 180) – ‘посиротив’, *прєюдициумъ и кгравамень не учиниль* (ДМВН, 247) – ‘не збиткував (шкодив) і не насильствував (утискав)’ (ДМВН, 305; 307), *маючи ... васнь* (ДМВН, 84) – ‘ворогуючи, сварячись’

(ДМВН, 304), *ѡвола(н)ѣ ... учинили* (ДМВН, 64) – ‘оголосили, обнародували’ (ДМВН, 306), *страхо(м) ... нако(р)ми(т)* (ДМВН, 180) – ‘злякає’ (тут дієслово вжито у переносному значенні), *маючи ... ра(н)ко(р) и гнѣ(в)* (ДМВН, 198-199) – ‘гніваючись і ненавидячи’ (ДМВН, 307), *ероро(в) ... не показа(ли)* (ДМВН, 117) – ‘не помилилися’, *чини(т) ѣ(к)зекуцы(и)* (ДМВН, 154) – ‘виконує судове рішення’ (АЖ б, 379), *дѣтримѣ(н)тумъ не чинѣчи* (ККПС, 198) – ‘не збиткуючи’ (ККПС, 333), *вариацию учиниль* (ККПС, 249) – ‘видозмінив, замінив’ (ККПС, 325), *прѣюдициумъ ... не чиню* (ККПС, 251) – ‘не збиткую’ (ККПС, 335), *рекгре(с) учиниль* (ККПС, 277) – ‘відновив’ (ККПС, 336), *ласку ... уделали* (ККПС, 78), *чинячи рѣтрузизию* (ККПС, 243) – ‘рішуче заперечуючи, опираючись’ (ККПС, 329), *дефинитивамъ сѣнъте(н)циа(м) чинити* (ККПС, 279) – ‘остаточно вирішувати’ (ККПС, 333), *децизию ... учинити* (ККПС, 275) – ‘вирішити’ (ККПС, 326), *де(к)ларацію учиниль* (ККПС, 216) – ‘оголосив, заявив’ (ККПС, 326), *дуктъ ... ѡ(т)правовала* (ККПС, 143) – ‘офіційно показувала границі мастку’ (ККПС, 326), *и(н)квизицию чинивши* (ККПС, 152) – ‘розслідувавши’ (ККПС, 327), *прѣтѣньси не маєт* (ККПС, 248), *небожчико(м) вчинили* (ЛРК, 18), *забо(й)ство вицали* (ЛРК, 26), *по(с)ва(р) вчинили* (ЛРК, 28), *длукзу заве(л)* (ЛРК, 37) – ‘заборгував’ (ЛРК, 217), *каръно(ст) давши* (ЛРК, 86), *пане(н)ства збави(л)* (ЛРК, 108), *чиниль проми(с)ль* (ЛРК, 178) – ‘промишляв’, *вери донъвѣши* (ЛРК, 44), *страху ... не маючи* (ЛРК, 50), *завезавѣши ... сумленъ* (ЛРК, 54), *галасы (чинишь)* (ЛРК, 82), *благодарение вчини(в)ши* (ЛРК, 172), *рѣчь прѣзе(н)товали* (ЛРК, 191). Вважаємо за доцільне навести деякі ОП у контексті:

- *всказа(н)я не вчинили* – ‘не прийняли судового рішення, розпорядження’ (АЖ а, 184): А умоцованы(и) стороны поводовое па(н) Олехно ... поведель, и(ж), де(и), тоє апеляцеи, в.м. допусти(ти) не можете, гды (ж), де(и), еще головного *всказа(н)я не вчинили* (АЖ а, 93);
- *увяза(н)ѣ вчини(л)* – ‘законно ввів у володіння’ (АЖ а, 189): пану Ма(т)фею Немиричу *увяза(н)ѣ вчини(л)* и ему тые села до рукъ подаль (АЖ а, 100).

В аналізованих пам’ятках засвідчено цікавий випадок полісемії ОП *пильность чинити*: 1) на позначення психічного стану; 2) на позначення процедури судочинства:

- То пакъ, де(и), я, дня вчорашнего почавши, ѡтъ поранку а(ж) до вечѣра, тутъ, в Житомиру, *пильность чиниль* (АЖ а,

68) – ‘пильнував’ (АЖ а, 187); пор. використання однослівного відповідника: ... ве(д)лугъ давного и старожи(т)ного уживання свого перестерегаючи кгру(н)ту, а чужо(г)[о] не пра(г)нучи, перестерегаеть и пи(л)нуеть (ДМВН, 233);

- И на ѡномъ часѣ, яко на року завитому, стороне ѡбе(д)ве становилися, такъже и назавтреѣ четъве(р)того дня того (ж) мѣа июля пи(л)но(ст) чинили и готовы были показать ве(с) проце(с) права своего (ККПС, 114) – ‘подавали офіційну заяву застережного змісту’ (ККПС, 328) та ін.

Спостерігається тенденція до заміни дієслівних компонентів ОП віддієслівними іменниками: *взя(т)є ... у веє(н)є* (АЖ а, 72), *по вчинє(н)ю декрету* (АЖ а, 70), *невчинє(н)є справє(д)ливости* (АЖ а, 72), *недосы(т) учинє(н)є* (ДМВН, 90), *(в)ниве(ч) ѡбе(р)ненъє* (ДМВН, 97), *нагороже(н)ємъ шко(д)* (ДМВН, 134), *за допущє(н)ємъ ... апеляцы(и)* (ККПС, 145), *по учинє(н)ю ... протє(с)таци(и)* (ККПС, 200), *починє(н)ю шко(д)* ККПС, (226), *по учинєнъю ... пропозици* (ККПС, 259), *чинєнъя знаковъ* (ККПС, 265), *при(т)оче(н)ю справи* (ЛРК, 56), *да(н)я ... справє(д)ливос(т)и* (ЛРК, 163) та ін. Від дієслівного компонента засвідчені також дієприкметники-означення: *грабежи починєныє* (АЖ б, 38), *по(с)тановє(н)ємъ, потаємне учинєны(м)* (ДМВН, 87), *границу ... учинєную* (ККПС, 145), *на ѡ(т)повє(д) постано(в)лє(н)ы(и)* (ЛРК, 61), *попо(л)неннаѣ шкода* (ЛРК, 41) тощо.

Іноді дієслівний компонент ОП виступає у формі безособової конструкції на **-но**: *вчинєно шкоду* (АЖ а, 45), *дано ведомо(ст)* (ДМВН, 180), *учинєно ... ку шкоде* (ККПС, 217), *кри(в)ды ... не чинєно* (ККПС, 282) тощо.

Дієслівні компоненти ОП можуть зазнавати трансформації, перетворюючись на присудки підрядних означальних речень: *шкоды, наклады, которые ... вчини(ли), плати(т), нагорожа(ти)* (АЖ а, 134-138); *кривды и шкоды якие колвєкъ мѣти мелъ* (АЖ а, 117); *не хотєли принати ѡповєда(н)я, которое чинилъ* (АЖ а, 121); *тую школу, которые ѡ(н) ал(б)о по(д)даные єго вчинѣ(ть) совито нагороди(т)* (ККПС, 72); *по(т)ва(р), што сє на него вкладає(т)* (ЛРК, 74) – ‘наговорює’ [по(т)ва(р) у «Словнику малозрозумілих слів» до пам’ятки тлумачиться як ‘наклеп’ (ЛРК, 218)] тощо.

Отже, у пам’ятках ділової писемності к. XVI – XVII ст. представлено значну кількість ОП, найпоширенішими з яких є ОП на

позначення конкретних дій та процедур судочинства, менш поширеними – на позначення почуттів, психічного стану, дій, пов'язаних із взаєминами людей, а також явищ духовного життя, у тому числі когнітивно-пізнавальної діяльності. В окремих випадках засвідчено полісемію ОП. Найтиповішою структурною моделлю є сполука дієслова з іменником у З. в. без прийменника, рідше засвідчено дієслівні сполуки з іменниками у З. в. з прийменником, в Р. в. (із прийменниками *з, за, до* та *без*), в О. в. (без прийменника) та М. в. В аналізованих пам'ятках спостерігаємо паралельне використання ОП та однослівних відповідників до них, заміну дієслівного компонента ОП віддієслівним іменником, поширення іменникового компонента підрядними означальними реченнями.

¹Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. В.В. Пасека и С.П. Сафроновой. Общ. ред. и предисловие Б.А. Ильиша. – М., 2002. – 408 с.; ²Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986. – 639 с.; ³Прокопович Н.Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи // Мысли о современном русском языке: Сб. статей. – М., 1969. – С. 47-57; ⁴Николенко Л.В. К вопросу о взаимосвязи синтагматических факторов в составе глагольно-именных ФЕ описательного типа // Вопросы семантики фразеологических единиц. На материале русского языка: Тезисы докл. и сообщ. – Ч. 1. – Новгород, 1971. – С. 200-204.; ⁵Шубина Л.В. Синтаксическая сочетаемость перифрастического оборота (Модель: глагол + имя существительное в вин. пад.) // Вопросы семантики фразеологических единиц. На материале русского языка: Тезисы докл. и сообщ. – Ч. 1. – Новгород, 1971. – С. 262-264; ⁶Дерибас В.М. Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка / В.М. Дерибас. – М., 1983. – 256 с.; ⁷Мухин А.А. Устойчивые глагольные фразы и методы их изучения // Проблемы образования фразеологических единиц: Респ. сборник. – Тула, 1976. – С. 41-57.; ⁸Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981. – 195 с.; ⁹Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии (именные и глагольные фразеологические обороты). – М., 1964. – 132 с.; ¹⁰Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2000. – 202 с.; ¹¹Бойченко Н.О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 18 с.; ¹²Лагузова Е.Н. Описательный глагольно-именной оборот как единица номинации: Дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2003. – 370 с.; ¹³Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2004. – С. 289; ¹⁴Кузьменкова В.А. Указ. раб. – С. 7; ¹⁵Мойсієнко В.М. Акти Житомирського уряду кінця XVI

початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 5-41; ¹⁶Там само. – С. 30, 36; ¹⁷Німчук В.В., Симонова К.С. Передмова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових док. [Підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін.]. – К., 1981. – С. 12; ¹⁸Німчук В.В., Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). [Підгот. Г.В. Боряк та ін.]. – К., 1991. – С. 23; ¹⁹Маштабей О.М., Самійленко В.Г., Шарпило Б.А. Передмова // Лохвицька ратушна книга II-ої половини XVII ст.: Зб. актових документів. [Підгот. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило]. – К., 1986. – С. 5; ²⁰Там само. – С. 7-8; ²¹Там само. – С. 8.

Список умовних скорочень назв джерел

- АЖ а – Актова книга Житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588) / Підгот. М.К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 191 с.
- АЖ б – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с.
- АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. До вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.
- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових док. [Підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін.]. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.
- ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). [Підгот. Г.В. Боряк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1991. – 335 с.
- ЛРК – Лохвицька ратушна книга II-ої половини XVII ст.: Зб. актових документів. [Підгот. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило]. – К.: Наук. думка, 1986. – 218 с.
- СЛУМ 3 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 3. – Львів, 1996. – 252 с.
- СЛУМ 7 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 7. – Львів, 2000. – 256 с.
- СЛУМ 8 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 8. – Львів,

2001. – 256 с.

СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 10 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 10. – Львів, 2003. – 256 с.

Т.В. Сухова, асп.

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ВИЗНАЧАЛЬНИХ ЖАНРОВИХ ОЗНАК ДОКУМЕНТІВ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

У статті розглянуто такі основні жанрові характеристики документів купівлі-продажу, як їх функціональне спрямування та самоназва.

This article is devoted to research the main genre characteristics of purchase and sale documents, like their functional purpose and self-naming.

Зацікавлення жанровою специфікою давніх документів ділового письменства пов'язане з появою робіт Н.Є. Садихлі¹ та С.С. Волкова² (чолобитні), В.Й. Горобця³⁻⁴ (діаріуші, класифікація ділової документації Гетьманщини), Л.В. Ажнюк⁵ (директивні документи), О.М. Герашенко⁶ (універсали), Н.І. Білан⁷ (заповітна документація) та ін.

Посилена увага до офіційно-ділового стилю давнього письменства, до з'ясування жанрової диференціації його пам'яток, переконливо засвідчує **актуальність** досліджень у цій галузі. І пояснюється тим, що саме офіційно-діловий стиль, репрезентуючи набутки писемно-літературної мови, відображає й риси мови народної, органічно їх поєднуючи. В актових джерелах найшвидше відбиваються всі мовні зміни, пов'язані з політичною ситуацією, економікою, торгівлею, виробничими відносинами тощо, через що певні жанри дають змогу найбільш ретельно простежити розвиток української мови в динаміці. Проте досить велика кількість жанрів, серед яких і жанр купчої, досі залишається недослідженою.

Метою дослідження є аналіз визначальних жанрових ознак документів купівлі-продажу.